

HRVATSKA I EUROPA. KULTURA, ZNANOST I UMJETNOST. Svezak 1: SREDNJI VIJEK (VII-XII. STOLJEĆE). RANO DOBA HRVATSKE KULTURE. Ur. IVAN SUPIČIĆ. HAZU-AGM, Zagreb 1997., str. 3-623 + ilustracije.

Namjera je ovog multidisciplinarno zacrtanog projekta Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti da prikaže povezanost Hrvatske s europskim kontekstom: izvorišta, utjecaje i dosege hrvatske umjetnosti i znanosti u europskom obzoru. Nastoji se zainteresiranoj javnosti — domaćoj i stranoj jer se knjige prevode na neke europske jezike — pružiti iscrpan, pristupačan i pouzdan izvor informacija, te se upućuje na relevantnu literaturu o pojedinim pitanjima. Obuhvaćen je niz akademskih disciplina koje u dvije dosad objavljene knjige obrađuju pretpovijest, antiku, srednjovjekovlje i renesansu.

Poglavlja su iz pera vodećih stručnjaka za pojedinačna područja, a djelo kao cjelina djeluje ujednačeno — stoga valja posebno pohvaliti urednike Ivana Supičića (sv. 1) i Eduarda Hercigonju (sv. 2). Usprkos znatnoj tematskoj raznorodnosti, način prezentacije je koherentan; urednici su uz nedvojbeno golem trud uspjeli u nakani da raznolikost među priložima bude umjerena. Gledani kao cjeline, dva objavljena sveska su informativna, visoke intelektualne kvalitete. Članci su jasni, pregledni i čitaju se s ugodom, daju konciznu informaciju, ne provociraju čitatelja niti mu dociraju. Na koncu obje knjige nalaze se pregledne kronološke tabele najznačajnijih događaja u Europi i Hrvatskoj, te iscrpna kazala (osobnih) imena. I. Supičić, začetnik ideje o cjelokupnoj ediciji koja bi u konačnici trebala obuhvatiti pet svezaka, stavlja težište na kritički pregled bitnih aspekata znanosti i kulture. Tako je zbog naravi publikacije nužno i samorazumljivo ponegdje dubina ustuknula pred širinom prikazanoga. To je i vizualno veoma uspješan projekt; riječ je o lijepim knjigama s mnoštvom kvalitetnih ilustracija, fotografija i geografskih karata.

U međuvremenu su objavljeni prijevodi prvoga sveska na engleski (*Croatia in the Early Middle Ages. A Cultural Survey*. Philip Wilson Publishers, London — AGM Zagreb, 1999) i francuski jezik (*Croatie. Trésors de la Croatie ancienne des origines à la fin du XIIe siècle*. Somogy Éditions d'Art, Paris 1999).¹ U ovom posljednjem autor uvoda je poznati francuski povjesni-

¹ Valja ovdje istaknuti kako je prijevod prve knjige spomenute edicije naišao na odjek u inozemnoj stručnoj javnosti — tako je u glasovitom časopisu *Analecta Bollandiana* objavljena

čar, jedan od danas vodećih medievista Jacques Le Goff. On u kratku, ali nadahnutu i proćućenu *Predgovoru* (str. 5) ističe specifičnost Hrvatske kao prostora kulturnih, civilizacijskih i vjerskih doticaja (pa i sukoba), kao prostor dijaloga Zapada i Istoka, sjeverne i južne Europe. Sve do danas, usprkos brojnim iskušenjima i previranjima, Hrvatska je — kao uostalom i cijela Europa — stvarana od susljednih akulturacija što su je obogaćivale, a nisu je mijenjale. Ova izvanredna knjiga, piše Le Goff, natjerat će mnoge francuske čitatelje (i njega prvoga) da se zacrvene nad svojim neznanjem o procvatu jedne od najljepših europskih umjetnosti visokoga srednjeg vijeka.

Prikazat ćemo dva do sada izašla sveska i obratiti pažnju priložima koji dotiču teme koje se tiču ovoga časopisa.

Prvi svezak otvara *Uvodna riječ* (str. 5-10) tadašnjega predsjednika HAZU Ivana SUPEKA, a zatim slijedi 8 većih odjeljaka s priložima iz pera 27 autorâ. Na koncu knjige nalazi se *Kronološki pregled* (599-609) što su ga izradili T. Raukar, E. Hercigonja i F. Šanjek, *Kazalo osobnih imena* (611-620), te popis suradnika u ovom svesku (621-623), a posebno su navedeni i autori odnosno izvori fotografija. Knjiga je zaista bogato opremljena ilustracijama, a većina priloga sadrži i izbor iz relevantne literature.

U prilogu *Hrvatska i Europa. Povijesno-filozofski osvrt* (13-33) Ivan SUPIČIĆ piše kako je »élan vital« hrvatske znanosti i umjetnosti kroz stoljeća bio univerzalni duh što se uzdizao iz domoljublja stvaralaca. Naime, upravo su značajke otvorenosti, ali i samosvijesti karakteristične za hrvatski kulturni prostor od početaka do danas. Hrvatska bijaše i most i razdjelnica među različitim sferama (Istok-Zapad, Bizant-Rim, srednja Europa-Mediteran), a ti su dodiri stvorili specifični kulturni pluralizam koji će ostati vidljiv i nakon što Hrvatska definitivno pripadne europskomu (i kršćanskomu) Zapadu. Raznolikost kulturnih sastavnica hrvatskoga srednjovjekovlja zoran je primjer Hrvatske kao *susretišta* kultura: tri jezika i tri pisma supostojala su u svojoj raznolikosti ali i u odnosu međuprožimanja. Supićić nadalje iznosi teškoće pri predstavljanju hrvatske kulture kao dijela Europe, te velikim strahotama 20. stoljeća ali i izazovima što ih donosi budućnost. Andre MOHOROVIČIĆ u prilogu *Hrvatska. Kulturno-povijesni identitet* (35-52) u širokim potezima dokumentira tisućljetni identitet Hrvata, te najbitnija kulturna i politička stremljenja na

dosta iscrpna recenzija koju je napisao François De Vriendt (Analecta Bollandiana, Tome 121, 2003, str. 212-214).

ovim prostorima od pretpovijesti do današnjih dana. Daljnji odsječci interdisciplinarno su zacrtani s namjerom da ostvare širi pogled na pojedinu tematiku.

Odsječak *Hrvatski prostor u antici i ranome srednjem vijeku* sadrži 4 priloga: Marin ZANINOVIĆ, *Iliri u antici na hrvatskom tlu* (55-71) sažeto piše o pojedinim ilirskim plemenima (Liburnima, Japodima, Delmatima i dr.) te njihovu odnosu i doticajima s helenskim i rimskim svijetom. Sačuvani materijalni ostaci svjedoče primjerice o trgovačkim putevima, kolonizaciji, bitkama, o osnivanju naselja i načinima diobe zemljišnih čestica. Iliri su služili u rimskoj vojsci, a neki su carevi podrijetlom bili Iliri, npr. Decije, Aurelijan i Dioklecijan, kao i »genijalni prevoditelj *Svetog pisma*« (70) sv. Jeronim. Ukorijenjena u antiku, Hrvatska se diči gradovima uz obalu i u unutrašnjosti koji su bili »nasljednici« ilirskih naseobina. U zaključku Zanonović ističe: »Hrvati su kao odgovorni nasljednici znali taj poklad sačuvati, razvijati ga i u njemu živjeti sve do danas.« (70). Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Grčka i rimska starina* (73-91) ističe da je hrvatski prostor položen »među dvije kolijevke europske starovjekovne uljudbe, grčku i rimsku« (73). Od grčkih mitova, sačuvanih naselja uz obalu i umjetničkih nalaza iz tih krajeva, preko najstarijeg poznatog opisa hrvatske obale s navedenim topinimima iz sredine 4. st. pr. Kr., te povijesnih zbivanja koja su dovela do prevladavanja rimske vlasti na istočnoj obali Jadrana, autorica sažeto iznosi niz vrijednih i zanimljivih podataka. Nadalje razlaže »pradavne i višestruke« (76) dodire i veze hrvatskoga prostora i Rima, sukobe Rimljana i Ilira, širenje Carstva na istok kada je »hrvatski prostor zaživio punim rimskim životom« (79) u smislu infrastrukture, građanske uprave i sudstva, poljoprivrede, obrta, rudarstva itd. Umjetnički spomenici iz toga doba, a napose iz kasne antike i ranoga kršćanstva koji su nikli na ovom tlu, svjedoče kako su Crkva i kršćanske zajednice odigrale važnu ulogu u očuvanju i prenošenju povijesnoga pamćenja i kršćanskog svjetonazora. Između ostaloga, u kontinuitetu latinskoga jezika te u posezanju mlađih umjetnika i znanstvenika za antičkom baštinom ogleda se duboki trag antike »na europskoj iskaznici Hrvata« (87). Mate SUIĆ, *Kontinuitet urbane kulture* (93-115) pokazuje kako je taj kontinuitet dobrim dijelom postojao prvenstveno u hrvatskim gradovima. Od grčkih naseobina na istočnom Jadranu s regionalnim razlikama, preko Rimske republike i Carstva, do postupnoga propadanja gradskih središta na izmaku antike u vrijeme velikih seoba (osobito za najezde Avara i Slavena), autor prati sudbine gradskih središta. Ako su i rijetki centri preživjeli, oni su odigrali važnu ulogu u »procesu hrvatske urbanizacije« (103). Hrvatski srednjovjekovni grad, uza sve specifičnosti i dramatične razlike (pa i sukobe) s

romanskim centrima, niče pod utjecajem preživjelih antičkih gradova: »Hrvatska samosvojna predromanika u prvim fazama još je uvijek jednom nogom na tlu antike« (107). Usprkos korjenitim promjenama, čak i onima u 16. stoljeću, kontinuitet postojeće urbane sredine nikada nije konačno prekinut. Proces »urbanogeneze« kod nas je specifičan i višeslojan: s uzorima u antici (priobalni dalmatinski gradovi), u srednjoj i zapadnoj Europi (npr. panonski gradovi u Hrvatskoj) te doticajima s Bizantom (kasnije i s islamskom uljudbom). Vladimir SOKOL, *Arheološka baština i zlatarstvo* (117-146) piše o sačuvanim predmetima materijalne kulture s područja hrvatsko-primorskog i hrvatsko-slavonskog kulturnog prostora, s osobitim osvrtom na zlatarstvo — ne samo na izradbu nakita, već i na sakralne predmete visoke umjetničke kakvoće (npr. »Čikin križić« iz Zadra i dr.).

Odsječak *Podrijetlo, društvo, država, religija* donosi priloge: Radoslav KATIČIĆ, *O podrijetlu Hrvata* (149-167), Ivo GOLDSTEIN, *Između Bizanta, Jadrana i srednje Europe* (169-178), Tomislav RAUKAR, *Prostor i društvo* (181-195), Lujo MARGETIĆ, *Hrvatska država u doba narodnih vladara* (197-214) i Franjo ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo* (217-236). Već je iz samih naslova razvidno kako je riječ o priložima koji ocrtavaju okvire (narodnosne, kulturne, političke, vjerske i civilizacijske) unutar kojih se odvijaju dodiri Hrvata s njihovom okolinom, te doba kada se Hrvatska definira kao individualni čimbenik na ovome prostoru. Također je naznačena svojevrsna »dvojnost« kršćanstva u Hrvata. Tu se naime međuprožimlju glagoljaško-ćirilometodska tradicija (što je na prostoru zapadnoga kršćanstva jedinstvena pojava) ali i rimsko-latinski univerzalizam. Jedan od posljedaka takvoga odnosa jest, kako ističe F. Šanjek, da je »hrvatska glagoljska književnost prostor civilizacijskog i kulturnog susreta između Rima i Carigrada i u službi je europskog književnog i vjerskog jedinstva« (str. 225). Po naslovu priloga R. KATIČIĆA očekivalo bi se da on stoji pri početku čitavoga sveska, a ne u njegovoj sredini. Ta iznimno zahtjevna problematika ona je na kojoj se »očituje spoznajna podloga historio-grafske sinteze« (149). Autor se bavi ne samo pitanjem navedenim u naslovu, već i teorijskim problemima vezanima uz historiografiju uopće, a koji se nužno nameću pri proučavanju podrijetla doživljenoga kao izvorišta i determinatora identiteta. A europska kultura, piše Katičić, pokazuje svojom cjelinom kako je *tradicija* ta koja se nosi i koja određuje, a ne (isključivo) *podrijetlo*. Katičić analizira pismena vrela od 10. stoljeća pa nadalje, od Konstantina Porfirogeneta, preko *Ljetpisa popa Dukljanina* do Tome Arhiđakona i Ivana Lučića. Svako vrelo donosi vlastite (ponekada protuslovne) podatke te ima

vlastitu (pri)povijest. Interdisciplinarni pristup u izučavanju tih osjetljivih izvora nameće se kao nužnost, da se osvijetle različiti modeli (npr. slavistički, germanistički, iranistički) o podrijetlu i doseljenju Hrvata. Mnoga pitanja ostaju otvorena; u njihovu rasvjetljavanju valja se kloniti jednosmjernosti i plošnosti ideologema, a kretati se prema polidimenzionalnim modelima (usp. 165). Ivo GOLDSTEIN u prilogu *Između Bizanta, Jadrana i srednje Europe* prati stoljeća dodira s antičkim svijetom i postupnoga stvaranja hrvatske kulture. Kroz ključne momente autor piše o odnosu s Bizantom koji tada bijaše »univerzalno ... carstvo u kojemu se prepleću helenistički i rimski utjecaji, a svemu tome osebujni pečat daje kršćanstvo« (169). Proces pokrštavanja, utjecaj Mletaka, Franačke države, mađarski i bugarski prodori, germanizacija nekih krajeva, pojava Normana... Sve su to djelići mozaika koji čine epizode iz »bogate hrvatske ranosrednjovjekovne povijesti« (169) koja je u Goldsteinovu prilogu sažeto iznijeta. Tomislav RAUKAR obrađuje *Prostor i društvo*, pišući o »dvjema prvobitnim političkim jezgrama« (181), tj. o dravsko-savskom međurječju i istočnom Jadranu koji će se naposljetku spojiti u hrvatsku kneževinu. Smještena na susretištu Istoka i Zapada, hrvatska se država morala boriti i protiv posezanja okolnih sila, ali i protiv postojećih *unutarnjih* razlika u ranoj državi. Autor analizira procese integracije od doba Trpimirovića do vladara što se nazivahu »kraljevima Hrvatske i Dalmacije«. Geopolitički procesi neminovno su se odražavali na »gibanje ljudi« (184), ali je ono postojalo i izvan tijekomova političkih zbivanja. Hrvata je bilo i izvan hrvatske države (npr. u Istri i Duklji). Ocrtavši političke događaje »između dviju Dalmacija« (186) i pojavu vladara iz Panonije, Raukar pojašnjava različit način društvenog ustrojstva (npr. dalmatinski gradovi: plemena i seoske općine srednjovjekovne Hrvatske) te zaključuje: »Oko 1200. godine u Hrvatskoj završava dugo doba prostornog i društvenog oblikovanja. S ranosrednjovjekovne osnove mogao se sada upraviti pogled prema vrhuncu srednjovjekovlja u XIII. i XIV. stoljeću« (193). Interes Luje MARGETIĆA u prilogu *Hrvatska država u doba narodnih vladara* vezan je uz nastanak i razvoj državne tvorevine Hrvata, od »dux Chroatorum« kada se prvi put Hrvatska pojavljuje u pouzdanim povijesnim izvorima, preko burnih stoljeća borbe s Bizantom, odnosa s Rimom i konačnoga pada moći Bizanta što je omogućilo da se dalmatinski gradovi ujedine s Hrvatskom u jednu državu, »Regnum Croatiae et Dalmatiae«. Interpretirajući povijesne izvore, Margetić se zaustavlja i na osnivanju hrvatsko-ugarske državne zajednice pa navodi mlađe izvore (iz 14. st.) koji donose promletačku, prougarsku i prohrvatsku »apologiju«, ali kao jedini uvjerljiv izvor

izdvaja Tomu Arhidakona. On piše kako Zvonimir bijaše umro bez nasljednika, a Koloman je pokorio Hrvatsku i Dalmaciju. Posebno je potpoglavlje posvećeno pripadnosti Slavonije, za koju autor na temelju izvora tvrdi: »Srednjovjekovna Slavonija sve do ugarskog osvajanja koncem XI. stoljeća bila je posebna državna tvorevina — a upravo to javlja Konstantin Porfirogenet« (211), no posebno povezana s Hrvatskom i Dalmacijom. Tek kralj Bela III. kao ugarsko-hrvatski vladar preuzeo je vlast nad Slavonijom te Hrvatskom i Dalmacijom, uključivši Zadar. Franjo ŠANJEK u tekstu *Crkva i kršćanstvo* prati postupno prihvaćanje kršćanske vjere što teče vjerojatno od pontifikata pape Ivana IV. Hrvati bijahu pokršteni u tri etape: u doba cara Heraklija (7. st.); zatim svećenstvo akvilejske patrijaršije i salzburške nadbiskupije pokrštavaju Hrvate za franačke prevlasti nad dijelovima Hrvatske (8-9. st.) a u 9. st. Metodijevi učenici pokrštavaju stanovnike krajeva istočno od Neretve. Općenito se kršćanstvo prije prihvatilo uz obalu, od Istre i Primorja na jug, a teže je prodiralo u unutrašnjost. Organizaciju crkve u Hrvatskoj treba sagledavati u kontekstu kompleksnih odnosa Rim-Akvileja-Carigrad (220). Poseban je odsječak svoga priloga Šanjeek posvetio glagoljaštvu i ćirilometodskoj tradiciji kao jedinstvenoj pojavi na ovom tlu. Redovnike on naziva graditeljima hrvatske kulture (225), jer se u ranosrednjovjekovnim samostanima (ne samo muškima, već i ženskima) odvijala bogata i živa kulturna djelatnost, osnivanjem skriptorija te samostanskih i katedralnih škola.

Odsječak *Izvori, natpisi* donosi 4 priloga: Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL, *Latinski natpisi* (239-256), Branko FUČIĆ, *Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi* (259-282), Jakov STIPIŠIĆ, *Hrvatska u diplomatskim izvorima do kraja XI. stoljeća* (285-318) i Miroslav KURELAC, *Narativni izvori* (321-336). Na prvi je pogled ovo najnehomogenije poglavlje, međutim materijal koji je u njemu obrađen otkriva se kao duboko povezan. M. Matijević-Sokol na latinske natpise gleda kao na »arhiv u kamenu« (str. 239) jer su oni prenosioci veoma vrijednih podataka za političku, crkvenu i kulturnu povijest. Ista tvrdnja odnosi se i na natpise na crkvenoslavenskom i narodnom jeziku, jer su to izvori koji ili nadopunjuju druge pisane spomenike npr. isprave) ili ih potvrđuju. Sačuvani fundus natpisa i grafita »najpouzdanije odgovara na osnovna pitanja o geografiji i kronologiji neke pismenosti« (str. 262), u ovom slučaju hrvatskoglagoljske i hrvatske ćirilčne pisane kulture. To je osobio važno za šire proučavanje slavenskih pismenih sustava. I latinski i glagoljski i ćirilski epigrafski spomenici detaljno su i pojedinačno interpretirani (i prevedeni) ne samo sadržajno, nego i s aspekta duhovnosti, estetike i literarnih stremljenja. U ovom je

odsječku obrađena i diplomatska građa (npr. isprave, kartulari, registri itd.) i tzv. narativni povijesni izvori ranoga srednjovjekovlja, u široku rasponu od npr. svetačkih legendi, nekrologa do kasnijih ljetopisa i »prave povijesti«. Premda na različit način i u različitom dosegu, legende (pasije, translacije) *Gesta regum Chroatorum*, *Historija* Tome Arhiđakona, te strani izvori (bizantski, franački, ugarski i južnoitalski) tvore specifično jedinstvo materijala koji opisuje položaj Hrvatske kao kneževine i kraljevine u okviru suvremenih europskih zbivanja. Kako se za rani srednji vijek ne može (uvijek) povući stroga granica između »povijesti« i »hagiografije«, to se i raznorodnost izvora skupljenih u jedan odsječak čini posve opravdanom.

Mirjana MATIJEVIĆ-SOKOL, *Latinski natpisi* (239-256). Latinska je epigrafika iznimno važna za povjesničare, jer je ona vrelo ne samo za rekonstrukciju političke povijesti, nego i za lingvistička, onomastička i druga istraživanja. Ona na svojstven način zrcali duhovni i kulturni život na ovome prostoru. Natpisi na latinskom jeziku najčešće su sačuvani kao sastavni dio sakralnih objekata (239), a unutar njih se ističe skupina donatorsko-posvetnih zapisa. *Vladarski zapisi* plijenili su najveću pozornost izučavatelja. Autorica donosi sve tekstove u izvorniku, u hrvatskom prijevodu i analizira njihovo značenje, osvrćući se na filološku interpretaciju pojedinih mjesta na tim natpisima (npr. razna čitanja epitafa kraljice Jelene, »jedinoga epitafa među brojnim vladarskim natpisima«, 243). Tu su i brojni drugi natpisi, natpisi dostojanstvenika, majstora i graditelja, natpisi na sarkofazima, na timpanima i dr. »Arhiv pod nebom« (253), epigrafička baština pruža uvid u duhovna i literarna stremljenja svoga vremena. Gradska središta bila su nositelji latinske pismenosti, a čimbenici toga utjecaja su benediktinski, karolinško-germanski i papinski (253). »Određujući Hrvatsku u doba narodnih vladara kao najvažnije mjesto gdje će se izučavati europska epigrafska baština ranoga srednjeg vijeka (kao i pojava figurativnih predstava predromanike), odredili smo i njezino mjesto u ranoj povijesnosti Europe« (255) — a to je mjesto nedvojbeno bilo veoma značajno. Branko FUČIĆ u tekstu *Hrvatski glagoljski i ćirilski natpisi* piše o dvama slavenskim pismenim sustavima što su odigrala važnu ulogu u pisanoj tradiciji na ovom tlu, a to su glagoljica i (zapadna) ćirilica. Nakon kratke kronologije pismenosti u Slavenu, od »črta i reza«, preko nastanka i širenja glagoljice i ćirilice, do konačnog zamiranja glagoljice u Hrvatskoj drugom polovinom 19. stoljeća, Fučić elaborira slavensku pismenost na našem području. Epigrafski su spomenici, natpisi i grafiti, iznimno vrijedni zato što u pravilu nastaju tamo gdje su nađeni. »Zbog toga epigrafika najpouzdanije odgovara na osnovna pitanja o geografiji i

kronologiji neke pismenosti.« (262) Najstariji glagoljski epigrafski spomenici otkriveni su ne u Moravskoj, već u Bugarskoj, Makedoniji, Hrvatskoj (napose u Istri i na Kvarneru, ali i u Dalmaciji), Rusiji i Dobrudži, što je zorno pokazano na zemljovidima. Autor zatim donosi slike/cртеže, transliteraciju i kratko tumačenje najstarijih hrvatsko-glagoljskih epigrafskih spomenika, a to su *Plominski natpis*, *Valunska ploča*, *Krčki natpis*, *Bašćanska ploča*, *Jurandvorski ulomci*, *Senjska ploča*, *Kninski ulomak*, *Humačka ploča*, *Plastovski ulomak*; zatim spomenici iz 12. stoljeća *Grdoselski ulomak*, *Supetarski ulomak*, *natpis iz Kijevaca* i *Humski grafit*; te *Ročki abecedarij* (oko god. 1200.). Ćirilski natpisi potječu iz Bosne: *Natpis trebinjskoga župana Grda*, *Natpis Kulina bana*, *Natpis suca Gradeše*, *Blagajski natpis* (svi iz 12. st.), a iz Hrvatske je *Povaljski prag* (iz god. 1184., ali u tekstu greškom piše 1084.). Na temelju svoje analize, Fučić zaključuje da su se glagoljica i ćirilica širile u Hrvatsku prvo »sjevernim putem« (iz Moravske u Hrvatsku stiže glagoljica) te »južnim putem« (iz Bugarske i Makedonije stiže prvo glagoljica, a zatim ćirilica). A obje su te slavenske azbuke stoljećima interferirale s latinicom. Jakov STIPIŠIĆ u prilogu *Hrvatska u diplomatskim izvorima do kraja XI. stoljeća* piše kako su za svaki europski narod, a posebice za hrvatski, diplomatski izvori važno vrelo za izučavanje (rano)srednjovjekovne povijesti i društva. Iscrpno izlaže sadržaj i značenje, a ponekada se osvrće (koliko skučenost ovakve edicije to dopušta) na različite interpretacije (čak »bella diplomatica«) tih isprava. Većina ipak potječe iz kasnijih stoljeća, dakle je riječ o prijepisima, a znatan broj je vezan uz benediktinske samostane (285). Te su isprave sve pisane latinski (»sermo rusticus«), a zanimljive su i za paleografska izučavanja, jer se u njima smjenjuju rimska kurzivna minuskula, karolinška minuskula, beneventana, karolinogotica, gotica i humanistika. Najveći je dio materijala pohranjen u Povijesnom arhivu u Zadru, ali i drugdje u Hrvatskoj i u inozemstvu. Autor u namjeri ostvarenja općeg pogleda analizira neke vladarske isprave, papinska pisma, *Historia Salonitana Maior*, brojne kartulare (što su sve izvori iz južnih krajeva Hrvatske), kao i manji broj spomenika iz sjeverne Hrvatske. Na ovu se tematiku izravno nadovezuje rad Miroslava KURELCA, *Narativni izvori*, jer autor nastoji pokazati kako su tzv. narativni povijesni izvori važna dopuna diplomatskoj građi, jer su oni »svjedočanstvo o duhovnoj atmosferi u kojoj su pisani i o mentalitetu određenog povijesnog razdoblja i kraja« (321). Raskrižje zemljopisnih, ali i kulturno-civilizacijskih cjelina i njihovo susretište, Hrvatska je zarana formirala svoj europski identitet. Narativni povijesni izvori nose informacije o odrazima povijesnih događaja na hrvatsko društvo. Autor ih dijeli

na domaće i strane. Od domaćih navodi svetačke legende i životopise (iz Splitske nadbiskupije kojoj pripada prvenstvo, iz Zadra, Osora, Dubrovnika i Trogira), nekrologe, imenike biskupa i opata (npr. *Katalog splitskih nadbiskupa*), tekstove pod zajedničkim naslovom *Gesta regum Chroatorum* (nažalost izgubljene) te »usputne« bilješke u raznim kodeksima koje često nose veoma vrijedne informacije. Tu su još ljetopisi i kasnije »prave« povijesti, npr. *Historija* Tome Arhiđakona, *Ljetopis popa Dukljanina* koje autor detaljnije analizira. Među sačuvane izvore idu i oni (doduše malobrojniji) koji obrađuju teme ne iz lokalne, već opće povijesti, npr. *Korčulanski kodeks*. Strane je izvore moguće podijeliti u bizantske (iznimno je važno djelo *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta od 29. do 31. poglavlja), mletačke, franačke, ugarske (koji registriraju korjenite političke i društvene promjene koncem 11. i početkom 12. st.), južnoitalske te papinske i crkvene izvore.

Sljedeći je odjeljak ozaglavljjen kao *Jezik, pismenost, književnost*. Otvara se prilogom Radoslava KATIČIĆA, *Jezik i pismenost* (339-367) u kojemu on u općenitim potezima analizira korijene »dvaju polova« hrvatske književnosti, latinskoga i slavenskoga. U carskoj Dalmaciji postojao je kontinuitet pisane riječi od antike do srednjovjekovlja; taj se kontinuitet u dva »tamna stoljeća«, 7. i 8., održao u sferi pismenosti, ali ne i razini književnoga izričaja. Skupina tekstova što se odnose na *origo gentis* kao tipična za to doba do sada je više pažnje zaokupljala s gledišta »povijesne istine« što ih prenosi nego s aspekta književne povijesti. U raznim detaljima pisanih spomenika (a preuzetima iz usmenog stvaralaštva) razabiru se tragovi praslavenske mitološke predaje. Nadalje je pokazano kako su *litterarum studia* bila rudimentarna za prvih hrvatskih kneževa, ali i kako su se ona razvijala u dodirima npr. sa Franačkom državom (napose Akvilejom) i s Bizantom. Sve te izvore Katičić stavlja u kontekst dijaloga sa Zapadom i Istokom. Dvojezičnost koja se pojavila uvođenjem bogoslužja na slavenskom jeziku bila je karakteristična za Hrvatsku do početka 19. stoljeća. U analizi izvora (koji možda u suvremenom strogom smislu i ne spadaju u sferu književnosti nego pismenosti) Katičić dovodi čitatelja do sljedećega »potpoglavlja« u kojemu nagoviješta zrelo srednjovjekovlje, kada se odnos latinske i slavenske sfere pokazuje asimetričnim, ali i funkcionalno komplementarnim (str. 361), jer su za zahtjevnija područja misaonosti glagoljaši morali posezati za latinskim knjigama, dok su svećenici latinskoga obreda za svakodnevnu službu s pukom bili upućeni na glagoljaški korpus. Važnost sagledavanja spomenika koji su, rekosmo, tek »rubno« književni, Katičić pokazuje na primjeru jednog od najstarijih sačuvanih rukopisa zagrebačke

biskupije, tzv. *Missale antiquissimum* iz 11. st., u kojemu su zasvjedočene dvije liturgijske igre, što je najstarija indicija o scenskoj umjetnosti na prostoru današnje Hrvatske. Spomenici s kraja 12. st. — latinski, glagoljski i ćirilski — potvrđuju da su tada obje sastavnice hrvatske pisane kulture dosegle znatnu razinu književne obrazovanosti. Glagoljsku sastavnicu ranije hrvatske srednjovjekovne pismenosti pregledno je obradio Eduard HERCIGONJA, *Glagoljaštvo i glagolizam* (369-398). Valja se ovdje zadržati na jednom nikako nevažnom detalju: budući da su pojedini prilozi osmišljeni kao cjeline, logično je da će se naći poneka *preklapanja*; međutim (a vjerojatno kao rezultat mara urednika) nema *ponavljanja*. Tako i Hercigonja u uvodu svoga poglavlja piše i o arheološkim i o latinskim pisanim izvorima koji donose kakve-takve podatke o stanju države i stupnju kulture u »vremenu tame«, tj. u prva dva stoljeća nakon doseljenja Hrvata u novu domovinu. Kristijanizacija Hrvata značila je u konačnici uključenje u »sferu latinske kršćanske duhovnosti« (371), što je rezultiralo nastajanjem pisanih spomenika različitih vrsta i žanrova na latinskome jeziku, koji je — da parafraziramo R. Katičića — materinji jezik hrvatske srednjovjekovne pisane kulture. Uspon u pravilnosti gramatike i kultiviranosti stila latinskoga izraza u dalmatinskim skriptorijima zamjetan je od 10. do 12. stoljeća, a javljaju se i pojedini pokušaji da se hrvatski jezični izričaj zabilježi latinskim pismenima (prije svega na epigrafskim spomenicima). No, osim uključenosti u latinski univerzalizam (jezik, pismo, obred, knjige, obrazovna *curricula*), na kulturno-povijesnom prostoru Hrvatske stade se u to doba razvijati »slavska grafijska i jezično-književna sastavnica« (375) na tragu naslijeđa sv. Ćirila i Metoda, tako da se od konca 9. st. hrvatsko kulturno ozračje mijenja u tom smislu što se pojavljuje klica *glagoljaštva*, jezično-književnoga, kulturnoga, pa i društvenoga fenomena koji će na ovom prostoru trajati gotovo čitavo tisućljeće. Hercigonja kulturno-povijesnom (ali i političkom) raščlambom niza povijesnih izvora osvjetljava nastanak i razvoj tzv. glagolizma i dolazi do zaključka kako je Hrvatska specifična u europskom kontekstu po pojavama *trojezičnosti* (latinski; hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika kao indigena redakcija, od oko pol. 12. st. do druge pol. 16. st.; hrvatski) i *tropismenosti* (latinica; glagoljica, od konca 9. st. do 19. st.; hrvatska ćirilica, od 11. st.). Međuprožimanje tih sastavnica tvori ono što Hercigonja zove »samosvojni hrvatski kulturni identitet« (383). »Ranosrednjovjekovni hrvatski kulturni pejzaž, utemeljen prvotno na latinskom jeziku i pismu, zahvaljujući književnom djelovanju glagoljaša, postupno se od kraja IX. stoljeća mijenja i oblikuje kao specifično jedinstvo triju jezika i triju pisama.« (396). Autor iscrpno jezično, tekstološki i književ-

novopovijesno analizira najstarije sačuvane glagoljske epigrafske i rukopisne spomenike od kanonskih što su postankom najvjerojatnije vezani uz hrvatske krajeve (npr. *Kločev glagoljaš*) do kasnijih redakcijskih fragmenata, a to su *Grškovićev apostol*, *Mihanovićev apostol*, *Bašćanski fragmenti*, pa najstariji sačuvani legenadarnohagiografski *Budimpeštanski fragment* itd. Uz to, on ne zanemaruje značenje najstarijega srednjovjekovnoga teksta pisana ćirilicom, *Povaljske listine i praga*, koji također zrcale veoma samosvojnu simbiozu hrvatske i latinske sfere. Razdoblje od 9. do 12. stoljeća bilo je »vrijeme pripreme« (395) za promjene i rezultate što će uslijediti. Ostajući otvorena ćirilometodskoj tradiciji, hrvatska se književnost sve više otvara Zapadu — no, ne samo kao primatelj, nego i kao posrednik zapdnih tema prema slavenskomu Istoku. Petar ŠIMUNOVIĆ, *Onomastička svjedočanstva nakon doseobe* (401-414) analizira toponimiju pojedinih hrvatskih krajeva. Toponimi svjedoče da su Hrvati vrlo rano bili prisutni na području širem od onoga što će kasnije postati hrvatskom državom. Nabrajajući i tumačeći toponime različitih skupina, Šimunović oslikava i »gluho doba« iz kojega nema pisanih spomenika, interpretira bilingvizam i prati romansko-slavenske simbiotske procese do konačnog prevladavanja slavenskih imena, dokazujući kako toponimija »vjerno oslikava prostor tadašnjeg naseljavanja« (412) u prvim stoljećima bivstvovanja Hrvata u novoj postojbini.

Sljedeći je odsječak naslovljen *Likovne umjetnosti* i donosi 6 izvanredno ilustriranih priloga: Radovan IVANČEVIĆ, *Interpretacije predromaničke umjetnosti* (417-442); Tomislav MARASOVIĆ, *Predromaničko graditeljstvo* (445-472); Ivo PETRICIOLI, *Skulptura od VIII. do XI. stoljeća* (475-491); Mladen PEJAKOVIĆ, *Znakovi i značenja u hrvatskoj predromanici* (513-542) te Anđelko BADURINA, *Iluminacija rukopisâ* (545-558). R. IVANČEVIĆ naglašava kako su arhitektura i skulptura nastale na tlu Hrvatske od sredine 9. do početka 12. stoljeća u europskom kontekstu važne jer »po gustoći i tipološkoj raznolikosti spomenika« (417) stoje uz bok najbogatijim onodobnim europskim regijama i jer se u njihovoj interpretaciji mogu pratiti teze i teorije o predromanici uopće. No, autor ističe kako »unatoč kvantitativnoj prednosti i kvalitativnoj važnosti« (417) hrvatska predromanička umjetnost nije dovoljno poznata niti je valorizirana u svjetskoj stručnoj literaturi. Nadalje analizira teze kao što su barbarska teza, teza kontinuiteta i »slobodu stvaranja periferijske sredine« (423) Lj. Karamana, a posebice se osvrće na radove M. PEJAKOVIĆA. On pak u svom prilogu inventivno obrađuje umjetnička djela i čitave sakralne građevine kao *znakove*. Znak otkriva »način funkcioniranja

navlastita mu jezika« (514) kroz koji progovara duhovnost, svjetonazor, puka itd. T. MARASOVIĆ o graditeljstvu piše kao upravo najznačajnijem obliku »umjetničkoga i tehničkog stvaralaštva Hrvata« (445) u ranome srednjem vijeku. Piše o gradovima i naseljima što su nastavili urbanu antičku tradiciju, ali i onima što su podignuti bez ranijih uzora i temelja, o crkvenoj arhitekturi, s detaljnom morfološkom analizom pojedinih crkava, o graditeljima i njihovu materijalu, te o ukrasima. I. PETRICIOLI za svoj pregled kaže da je »letimičan«, u njemu je ukazao na najbitnije elemente koji su prepoznatljivi u kiparstvu od predromanike do romanike, ističući originalna rješenja na pojedinim skulpturama. I. FISKOVIĆ prati »aktivno doticanje kasnoantičkih tradicija i srednjovjekovnih inovacija« (493) od bizantskih utjecaja do pojave romaničkih novina u slikarstvu na području jadranske Hrvatske. A. BADURINA u svome prilogu dokazuje kako iluminacija latinskih kodeksa u Hrvatskoj od 7. do polovice 12. stoljeća prati suvremena gibanja u susjednim zemljama — od najstarijih sačuvanih rukopisa i ukrašenih inicijala do majstorstva minijature. »Vrhunski oblik iluminacije predstavlja figurativna antropomorfna ilustracija i naracija« (548) koja se kod nas prvi put pojavljuje u drugoj polovici 11. st. Većina rukopisa o kojima autor piše su knjige liturgijskoga značaja, ali od 11. i 12. st. dalje iluminiraju se i kodeksi pravnoga i poučna sadržaja.

Odsječak *Glazbena umjetnost* donosi dva razmjerno kraća teksta: Stanislav TUKSAR, *Počeci hrvatske glazbe* (561-567) vrlo sažeto piše o prvim pisanim spomenicima iz 11. i 12. stoljeća, dok se za ranija razdoblja tek može pretpostaviti postojanje glazbenih djela i njihovo izvođenje. Pa ipak, i šturi se materijal pokazuje vrijednim: tako je *Tractus stelle* (11.-12. st.) jedna od najstarijih scensko-glazbenih igara te vrste u svijetu. Jerko BEZIĆ, *Glagoljaško pjevanje* (569-576) počinje definicijom glagoljaškoga pjevanja. U užem smislu to je pjevanje svećenika i klerika u crkvenoslavenskom bogoslužju (569), a sudjelovali su i vjernici — laici. U bogoslužju i pjevanju »kombinirali« su se crkvenoslavenski i živi hrvatski jezik. Nadalje, glagoljaško pjevanje razlikuje se od »staroslavenskog crkvenog pjevanja« (569) u istočnom obredu, pa dakle glagoljaško pjevanje u širem smislu »zahvaća svekoliko od davnine uobičajeno pjevanje svećenika i laika ... liturgijsko, paraliturgijsko i drugo crkveno pjevanje, i to *zapadnog obreda*« (569), a u glazbenom smislu ono je u sebi ujedinjavalo elemente bizantskoga crkvenog pjevanja, elemente gregorijanskoga korala i drugih oblika zapadnog crkvenoga pjevanja, kao i elemente lokalne folklorne svjetovne glazbe.

Odsječak *Znanost, filozofija* sadrži 3 teksta: Žarko DADIĆ, *Znanost i filozofija* (579-590) u kojemu autor sažeto iznosi pregled djelovanja najznačajnijih autora na ovom prostoru; primjerice, ono što je R. Katičić tek naznačio o liku i djelu Hermana Dalmatina u ovom je tekstu detaljno elaborirano u posebnom potpoglavlju. Od 7. do početka 12. stoljeća postoje neki zapisi o spoznajama vezanima uz astronomiju i matematiku, što su bili svojevrsni preduvjeti za usvajanje prirodnoznanstvenih i filozofskih znanja u kasnijem razdoblju. Najizrazitija ličnost toga doba bio je Herman Dalmatin, osoba koja daleko nadrađa lokalne okvire. On uspostavlja kontakte s arapskom i starom grčkom znanosti, primjerice time što je prvi u Europu »ponovo uveo« Aristotela svojim prijevodom Abu Masharova djela *Introductorium in astronomiam* (587). Nakon njega se na prostoru Hrvatske dublje ukorjenjuju prirodne znanosti. Mirko MARKOVIĆ, *Hrvatska na Idrizijevoj karti iz 1154. godine* (591-592) piše o prvom zemljovidu na kojemu se prikazuje i izrijeckom spominje Hrvatska, a to je karta arapskoga kartografa abu Abel Allah Muhammad-al-Edrizija. Svezak zaključuje prilog Mirko MARKOVIĆ, *Zemljopisna obilježja Republike Hrvatske* (595-597).

Sadržaj objavljenih priloga osvjetljava jedno razdoblje hrvatske povijesti na koje se može primijeniti misao R. Katičića: »Ništa tu nije zatvoreno u se. Sve je u plodotvornoj napetosti različitih polova. I koliko god bilo nezamjenjivo i samosvojno po sklopu svojih silnica i sastavnica, sve je konačno — Europa.« (str. 366)

MARIJA-ANA DÜRRIGL

HRVATSKA I EUROPA. KULTURA, ZNANOST I UMJETNOST. Svezak 2: SREDNJI VIJEK I RENESANSA. Ur. E. HERCIGONJA. HAZU — ŠK, Zagreb 2000., str. 1-885 + ilustracije.

Prvi odsječak ozaglavljjen *Hrvatska i europski prostor* posvećen je općim pitanjima i postavljanju konteksta. T. RAUKAR, *Hrvatska na europskom prostoru* (5-36) daje detaljan pregled zbivanja u razdoblju od epohe Arpadovića do prvih Habsburgovaca, dakle od 12. do 16. stoljeća, koje je bilo puno dramatičnih prostornih, političkih i društvenih promjena. U vrijeme prostornoga oblikovanja i širenja (do druge polovice 14. st.) sazrijevaju društvene zajednice, a u vrijeme smanjivanja i razbijanja hrvatskoga državnoga prostora